

SAMLAREN

T I D S K R I F T

F Ö R

S V E N S K L I T T E R A T U R H I S T O R I S K

F O R S K N I N G

NY FÖLJD. ÅRGÅNG 40

1959

U P P S A L A 1 9 6 0

S V E N S K A L I T T E R A T U R S Ä L L S K A P E T

UPPSALA 1960

ALMQVIST & WIKSELS BOKTRYCKERI AB

60153021

Komparativa synpunkter på en Bergmantext

Av *Sven Linnér*

Strax före slutet av *Jag, Ljung och Medardus* (1923) återger Hjalmar Bergman sin unge hjältes tankar: »Trött efter plugget går jag och driver, låter tankarna leka. Vad ska jag tänka på?» Utgångspunkten för Loves funderingar är de meteoriter som har fallit över Ryssland och anställt »kolossal förödelse». Olika förklaringar till fenomenet är i svang: en är äventyrsförfattarnas, som påstår »att det är marsborna som beskjuta oss».¹ Loves tankar glider emellertid på egen hand ut i det fantastiska, och han föreställer sig att världen går under, och att han med Hannele som beskyddande vägvisare beskådar katastrofen. Den brinnande världen över-svämmas av ett hav av rök och dimma:

Den kväljande röklukten från de brinnande jätteskogarna är jämte den ständiga dimman en ohygglig plåga. På grund av dimman gör också ett nedslag starkare psykisk effekt. Dimman antager redan någon minut före nedslaget en blodröd färg, som bådär en ofrånkomlig död.

Tänker jag —

Och hur har jag det själv i denna världsundergång?

Hannele går bredvid mig. Det är hon som visar mig allt detta. Hon är ju död och alltså räddad. Och hon har tagit mig under sitt beskydd. Hon för mig allt djupare ned i detta hav av het, kvävande, kväljande rök och dimma. Nu skymtar jag endast förvridda delar av människor och spillror. Det är dock någonting alldeles särskilt hon vill visa mig. På en helt liten fläck, som ännu bär grönt gräs, stå två nakna män. De stå nedhukade, färdiga att kasta sig över varandra, vaktande varandra, avvaktande. Jag ser endast konturerna, ej deras anleten; därtill är dimman för tät och för mörk.

Plötsligt färgas dimman blodröd. På en gång rikta männen sina ansikten uppåt. Döden är över dem. Den mannen, vars ansikte jag ser, sänker åter blicken till sin motståndare. I nästa ögonblick har han kastat sig över honom och huggit tänderna i hans strupe. I nästa ögonblick finns ingenting kvar av hans kött och blod eller av motståndarens kött och blod. Men genom världsrymder och evigheter svävar den triumferande tanken: Jag dödade innan jag dog! (Saml. skr. 19, s. 263 f.)

Texten är uppenbarligen av största psykologiska intresse. Under Loves vision framträder en upplevelse som får antas i mycket ha varit den helt

---

¹ Det är lockande att här se spåren av Wells' *Världarnas krig* (1898). Den svenska översättningen kom dock först 1907. Kanske har gymnasisten Bergman läst Wells på engelska, eller har han mött detta science-fiction-motiv i annan form. Det är också möjligt att den vuxne författaren stoppat in en senare läsefrukt i berättelsen om Loves fantasier. En liten — men knappast viktig — detalj av den stora frågan om förhållandet mellan »ursprungligt» och »litterärt» i undergångsskildringen i *Jag, Ljung och Medardus*.

unge Hjalmar Bergmans egen. Redan här skymtar alltså föreställningen om döden som den ende befriaren (»Hon är ju död och alltså räddad»), och därbakom inte endast skräcken som känslökvalitet, utan därtill en total moralisk desillusion. Likväl är denna svartsyn, samlad i bilden av de två överlevande som dräper varandra, inte endast en projektion av en upphetsad ynglings skräck. Om det i boken heter att det är Hannele som för Love visar den förfärliga scenen, kan man för Hjalmar Bergmans egen del snarare anta att Dostojevski har varit vägvisare. I Bröderna Karamasov uttrycker starjets Zossima en uppfattning om människolivet, sådant det vore utan Kristi löfte, som inte är mindre fruktansvärd än den bergmanska. Jordan skulle utan detta löfte dränkas i människornas blod, och de sist kvarlevande skulle utrota varandra:

som de ha förnekat Kristus, skall slutet bli att de dränka jorden i blod. Ty blod ropar på blod och den som drager sitt svärd skall förgås med svärd. Och om icke Kristi löfte vore, skulle de utrota varandra ända tills det blott bleve två människor kvar på jorden. Men även dessa båda sista skulle i sitt högmod ej fördraga varandra, den siste skulle förgöra den näst siste och därpå sig själv. Så skulle det gå, om icke Kristi löfte funnes, så att detta avstyrdes för de frommas och ödmjukas skull.

(Sv. övers., 1918, II: 62.)

Litteraturforskaren torde i allmänhet få nöja sig med mindre påfallande likheter vid sina komparationer, och det är frestande att här kalla parallellen bindande. Vid vilken tidpunkt Bergman har läst Bröderna Karamasov vet vi dock inte. Det enda yttre kriteriet — förutom hans generella uttalande till Sverker Ek om sin skuld till Dostojevski — torde vara att första delen av Bröderna Karamasov finns i det bergmanska biblioteket.² Det är den svenska översättningen av 1918. Utländska översättningar fanns naturligtvis att tillgå långt tidigare, men det är ingen orimlig tanke att Bergman (om han alltså läst boken) har gjort det först i dess svenska upplaga. Man bör komma ihåg att Bröderna Karamasov i seklets början stod i skuggan av andra Dostojevski-romaner, särskilt Brott och straff (som Bergman också ägt i en tidig översättning), och först under tio- och tjugotalet lyftes upp på toppen av Dostojevski-intressets våg. Antar man att Bergman läst Bröderna Karamasov i den upplagan han själv har ägt är det ett exempel på en i förhållande till den primära upplevelsen mycket sen impuls till skildringen i Jag, Ljung och Medardus. Andra lika sena impulser är sedan länge uppmärksammade, t. ex. studiet av Freud. Det är också uteslutet att inte krigets stämning av världsundergång skulle ha trängt in i hans fantasi. Liknande stämningar var ju vanliga hos andra diktare; ett exempel bland många är landsmannen Lagerkvists Sista människan. Det är utan vidare demonstration klart att ungdomsbildningen i Jag, Ljung och Medardus också uttrycker den mogna diktarens upplevelse och speglar ett aktuellt läge.

Å andra sidan har skräckscenen i Jag, Ljung och Medardus mycket tidiga motsvarigheter hos Hjalmar Bergman själv, framför allt i Solivro (1906). Där skildras sålunda en strid mellan prins Solivro och en matrett

² Se Sven Linnér, *Hjalmar Bergmans bibliotek (Samfundet Örebro stads och länsbiblioteks vänners meddelande, 24, 1956)*.

som smyger fram emot honom i det röda ljuset från skogsbranden. Prinsen stöter sin pil i fienden, medan dennes tänder inte når hans strupe. »Jag har dödat honom», är Solivros kommentar inför Tairavita efter striden. (Saml. skr. 1, s. 93 ff.) Samma replik återkommer när scenen framträder för Solivro som en syn på grottans vägg (s. 194), och ånyo — vid en annan strid med matretterna — när röken vältrar fram över slätten: »Jag har dödat honom.» (S. 230.)

Det finns ett nära samband mellan Solivro och Jag, Ljung och Medardus. Loves position är ju i flera avseenden densamma som Solivros, och det förefaller inte vara för intet som han kallas »herr arvprinsen» (s. 51). Linder som ingående diskuterat förhållandet mellan de båda skildringarna, vill bakom dem urskilja en djupt ingripande kris hos ynglingen Hjalmar Bergman. Han kan också (Hjalmar Bergmans ungdom, 1942, s. 37) återge ett brev, som Bergman skrivit innan han fyllt nitton år och där han redogör för drömmar med ångestmotiv och föregriper de litterära skildringarna. Dödandets skräck och lockelse, den kvävande omfamningen, angreppen mot hals och strupe — dessa motiv måste förutsättas komma ur djupliggande känslökikt hos Hjalmar Bergman, och det är en primär uppgift för forskningen att söka nå de förlitterära nivåer som här skymtar. Inte desto mindre kan man också i dessa tidiga bilder för vad som synes vara Bergmans »spontana» upplevelser tydligt urskilja litterära mönster.

Den anförda passagen ur Bröderna Karamasov tecknar den moraliska situationen schematiskt och utan mycket motsvarighet till mordets konkreta inscenering hos Bergman. Paralleller härtill finner man emellertid lätt på annat håll i hans bibliotek. Det rymmer bl. a. en översättning från sjuttioalet av Hoffmanns Djefvulens Elixir. Medardus' namn (i Jag, Jung och Medardus) brukar uppfattas som en direkt anspelning på Hoffmanns bok, och det verkar sannolikt att denna studie i moralisk demoni tillhört Bergmans ungdomslektyr. Liksom Bergman i den dröm han själv meddelat, fantiserar också Medardus om sin egen död, och den döda kroppen ligger under en rymd färgad av blod. — Under sin fångenskap i Rom ser Medardus — »under den livligaste föreställning» — sig själv som martyr, mördad av ett dolkstygn i bröstet. Orent vatten flyter i strömmar ur såret, och Medardus egen »väsenslöse tanke» sjunker genom rymden som »en fuktig, färglös dimma». Hans andedräkt förmår inte att, som han önskar, förvandla vattnet till det frälsande blodet. Då inträffar ett under. Aftonrodnadens skimmer bryter igenom dimman, och en hög gestalt framträder: »Det var Kristus, ur alla hans sår pärlade fram en droppe blod, och åt jorden var rodnaden återgiven, och människornas jämmer förvandlades till en jublande lovsång, ty rodnaden var Herrens nåd, som uppgått över dem.» (Sv. övers., 1875, II: 140.)

Hoffmans skildring är till ytterlighet »romantisk». Hjalmar Bergmans beroende i Solivro av romantiken är omiskännligt, och det har demonstrerats av Linder. Han framhåller särskilt likheten med Almqvist, och Bergman synes själv ha gett en vink om traditionen genom att låta berättaren i Jag, Ljung och Medardus heta Love. I biblioteket finns Lysanders utgåva, namntecknad av Bergman själv. Frändskapen med Almqvist är särskilt uppenbar i Solivros inledning, som skildrar en strid i rymden mellan tvenne jättefåglar. Avståndet från denna myt till de mordscener

där Solivro uppträder är inte alltför stort. Myten handlar ju om ett våld med kosmiska konsekvenser och skildrar hur världen färgas av blod. Fjädrarna slits ur det blödande köttet och sjunker »röda och tunga av blod genom den vita dimman ned över jorden». »Blodregnet föll över jorden, sedan dricker solen med sin heta mun dimmans fuktighet.» (S. 11 f.) Linder har påpekat närheten i stil till Almqvists saga Parjumouf. Jag vill här ta fram en annan text, Skönhetens tårar — den myt, drömd av Richard Furumo, vilken avslutar Jaktlottet och skildrar hur en jätte jagar en flyende nymf. Han sårar hennes panna, och en droppe av blodet blandas med tårarna i hennes ögon. »En av dessa föll ned från hennes ögonlock, då hon, suckande, slocknande, igenslöt sina solar. Denna skönhetens tår föll genom den oändliga rymden: — blod utgjorde det undre däri, men tårvattnet det övre.» Denna droppe, sammansatt av vatten och blod, är — får vi till sist veta — »världen, vari du bor, min vän!» Det är inte stilen jag här vill rikta uppmärksamheten på utan blodet såsom en — mycket konkret föreställd — symbol och den därmed förbundna åskådningen om våldet som en till själva skapelsen hörande princip. Mytens stämning är visserligen försonlig och rymmer ingen anklagelse mot skapelsen, men endast några sidor tidigare har Almqvist uttryckt ett tvivel på tillvarons godhet inte mindre radikalt än Bergmans, nämligen i berättelsen om Gudahataren. Frågan hur långt Jakob Björkegrens bild av »världstrasan» kan sägas vara Almqvists egen, är här ovidkommande; det är tillräckligt att han fört fram den som en oroande möjlighet:

Björkegrens framställning om den djupa bristen på dyrkansvärdhet hos universi grund stod för min själs ögon i fruktansvärd gestalt. Jag ville vända mig därifrån, och jag gjorde det likväl ej: jag vet icke, om jag i mitt innersta ej ville det eller ej kunde det. Jag genomgick ånyo alternativet för grundväsendet. *Antingen* vill det hava sakerna annorlunda än de äro, men kan icke: det är då en oförmåga: älske vi i djupet en sådan? Kunne vi dyrka den? *Eller* vill det icke hava sakerna annorlunda än som de äro, så onda, så förvirrade; är det då dyrkansvärt?

Björkegren är också »människohataren», och människonaturen erbjuder honom inte någon tröst: »Du talar om människans dygder? Huru få eller inga äro de emot deras laster och förvillelser i en sinnlighet, som är den mest onaturliga? Nämn mig däremot något djur, som är lastbart eller på ont sätt sinnligt? Du kan det icke.» Ännu mer koncentrerat är denna pessimism formulerad i de berömda slutorden till den med Gudahataren nära förbundna Ormus och Ariman: »Varför är den goda dum — Varföre den kloka ond — Varföre är allt en trasa —» Det är otvivelaktigt att Bergman har kunnat hos Almqvist finna stöd för den absoluta miss-tröstan om världens grund som i Solivro är ett av alternativet.

Ännu ett exempel från Hjalmar Bergmans bibliotek må anföras, Leonid Andrejevs Det röda skrattet (sv. övers., 1906). — Omkring de sjungande soldaterna är rymden röd av blod (s. 19), och »ett slags blodig dimma» omsveper jorden, »omtöcknande blickarna, och jag börjar tro, att ögonblicket för en världskatastrof verkligen närmar sig. Det röda skrattet, som min bror sett.» (S. 82.) Men kriget har också sin njutning, och Andrejev framför här den mening som Gudahataren hos Almqvist och Ivan Karamasov var för sig har uttalat, att människan är värre än dju-

ren: »Först nu har jag fattat krigets stora glädje, denna gamla, ursprungliga njutning av att döda människor — kloka, sluga, listiga, oändligt mera intressanta, än själva rovdjuren. Att evigt beröva liv — det är lika bra som att spela lawntennis med planeter och stjärnor.» (S. 107 f.) Om Bergmans mest plågsamma föreställningar påminner fantasierna i Det röda skrattet om barnen som förvandlas till mördare och — fortfarande i det röda brandskenet — stryker omkring på gatorna. Ett av missfostren klättrar uppför berättarens vägg, »alldeles som en råtta, en hungrande råtta». Det tar sig under dörren och fram till sängen; händerna kryper över den liggandes täcke och kropp: »utan att röra mig, ödmjukt, kände jag över min kropp rörelsen av små kalla händer, som försiktigt närmade sig strupen.» (S. 95.)

Frändskapen är påtaglig, och kanske har Bergman tagit intryck av ryssen. (Att han har läst honom, tycker jag man bör anta.) Dock har Det röda skrattet inte kunnat sätta några spår i Solivro, eftersom den skrevs innan Andrejevs bok kom ut (Linder, s. 132). Som en samtida parallell förtjänar Det röda skrattet likväl uppmärksamhet. Framför allt är boken en illustration till det viktiga förhållandet, att Bergman också i sina skräckvisioner av starkt personlig karaktär företräder en bred litterär tradition. Linder har (s. 154 ff.) sammanställt Bergmans desillusion med Viktor Rydbergs. Hur man än vill bedöma den biografiska parallellen, synes Rydberg som litterär föregångare inte vara helt representativ. En så total skepsis som Hjalmar Bergmans är inte karakteristisk för honom. Den återfinnes däremot i en tradition som här blott har antytts med ett par namn, och som går från romantiken över (låt oss säga) nihilism och dekadens in i vårt eget sekel. Den präglas av misstro till själva tillvarons grund och människans natur, och en stämning av desperation eller äckel. Jag tror att Hjalmar Bergmans moraliska problematik i högre grad än som har skett bör ses i ett sådant sammanhang, och att ett centralt tema hos honom kunde formuleras som kampen att övervinna den totala nihilismens frestelse.

Givetvis kan inte de korta Bergmantexter jag har berört bära upp ett sådant påstående, och jag har här endast velat ange en frågeställning. En sak torde dock framgå även av den mycket begränsade sammanställning som jag företagit. Om man säger att Bergman i sin redogörelse för Loves fantasier talar med en för honom ovanlig personlig öppenhet, bör man tillägga att han samtidigt är *utpräglad* »litterär». Det finns, nu när Bergmanforskningen tycks vara inne i en fas av psykologiskt inriktat symbolstudium, skäl att erinra om detta. Inte endast åskådningen, vilken i detta sammanhang kunde kallas en rationalisering av sekundärt intresse, har motsvarigheter hos andra diktare, utan också de konkreta föreställningarna, den symbolik som en psykologisk analys framför allt inriktar sig på. Att tolka symbolerna är i en sådan situation inte mindre angeläget, men är ett företag som kräver den yttersta försiktighet. Situationen synes vara den inte ovanliga, att materialet erbjuder dubbla förklaringar, som var och en för sig kunde synas tillräckliga, men som inte desto mindre båda är nödvändiga.

Rättelser

Av misstag har författarens ändringar s. 135–139 inte kommit att införas.

- S. 136 rad 8 *står* vägvisare. *skall vara* vägvisaren.
13 nedifrån *står* upplagan *skall vara* upplaga
5–6 nedifrån *står* ungdomsbildningen *skall vara* ungdomsskildringen
- S. 137 rad 15 *står* ångestmotiv och *skall vara* ångestmotiv som
23 nedifrån *står* Jung *skall vara* Ljung
16 nedifrån *står* väsenlöse *skall vara* väsenlösa
8 nedifrån *står* Hoffmans *skall vara* Hoffmanns
- S. 138 rad 4 *står* föll över jorden, *skall vara* föll över jorden»,
5 *står* fuktighet.» *skall vara* fuktighet.
10 *står* av dessa föll *skall vara* av dessa tårar föll
- S. 139 rad 15 *står* eftersom den *skall vara* eftersom denna